

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 165.12

БОРОВСЬКА Людмила, к. філос. н. доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТЕРЕОТИПУ ЯК ФЕНОМЕНУ СВІДОМОСТІ

У статті розглянуто стереотип як феномен практичної свідомості. Обґрунтовано, що тільки при дослідженні стереотипів у контексті динаміки культурних традицій та новацій може бути розкритий їх евристичний потенціал.

Ключові слова: стереотип, установка, феномен свідомості, культурні традиції, новації.

Боровская Л. Эвристический потенциал стереотипа как феномена сознания. В статье рассмотрен стереотип как феномен практического сознания. Обосновано, что только при исследовании стереотипов в контексте динамики культурных традиций и новаций может быть раскрыт их эвристический потенциал.

Ключевые слова: стереотип, установка, феномен сознания, культурные традиции, новации.

Постановка проблеми. Однією з найхарактерніших рис людської культури є те, що люди здатні накопичувати та відтворювати минулий досвід у таких формах, які дозволяють не тільки його засвоювати, але й перетворювати у свій власний предмет (предмет стурбованості, осмислення, критики, удосконалення). Осягнення в ретроспективі логіки пізнання всезагальних норм культури свідчить, що предметом саме рефлексії здебільшого ставали інноваційні форми діяльності та мислення, породження яких дозволяло людству змінювати свій досвід, виходити за його межі до нової реальності, "прориватися" крізь свій історичний час. Консервативні ж форми, в яких накопичувався та зберігався людський досвід, були як правило предметом лише психологічних спостережень. До таких консервативних форм належать й стереотипи людської діяльності та мислення.

© Боровська Л., 2013

92

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2013. № 4

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія дослідження феномену стереотипів є дуже багатою та різноплановою. Серед праць, в яких стереотип вивчався як елемент когнітивного процесу, найбільш відомими є доробки Є. Богардуса, У. Брауна, У. Вайнекі, О. Клайнберга, В. Кларка [1]. Дослідження афективного аспекту стереотипу пов'язані з вивченням соціальної установки. Це насамперед праці Ф. Знанецького, У. Томаса, а також Л. Дууба, Є. Ла Віолетт, Г. Оллпорта, У. Осгуда, К. Сілверта, Дж. Фішмена [2]. Як елемент суспільної свідомості стереотип розглядали у дослідженнях процесів масової комунікації У. Оллбіг та О'Хара [2]. У контексті гендерної проблематики стереотипи систематизовано Д. Бестом і Дж. Уільямсом [3]. У працях Т. Шибутані [4] та П. Шихірева [5] надано цікаві узагальнення щодо проблеми стереотипів у межах соціальної психології. У соціологічному аспекті дослідженням стереотипів та процесів стереотипізації займалися Г. Кондратенко та В. Ядов [6].

Метою статті є виявлення специфіки стереотипу як прагматично орієнтованого феномену свідомості та його евристичного потенціалу.

Результати дослідження. Аналіз сучасних доробок з проблеми стереотипів свідчить, що дослідники часто апелюють до стереотипу, коли в цьому немає особливої потреби – просто в тому або іншому питанні вони звертаються до процесу сприйняття і не здатні розкрити його конкретні механізми, а також соціальну природу. У цих випадках для пояснення і застосовується поняття "стереотип" – незрозуміле пояснюється через ще більш незрозуміле, наприклад, наводиться таке пояснення: через "призму" стереотипів люди одні явища сприймають, а інші – не сприймають, або ще одне, близьке по духу – відштовхуючись від стереотипів як від основи, різноманітні явища відносяться людьми до тієї чи іншої категорії за надто поверховими ознаками [7, с. 151]. А як цей процес протікає далі, авторів уже не цікавить. Головне, що в кожному конкретному випадку відсилка до стереотипів спрацьовує, і проблема, не вирішуючись, просто переводиться в іншу площину.

Якщо використовувати стереотипи тільки як свого роду "рятівну паличку", то виникає цілком закономірне питання: а чи є сенс виділяти його як окреме поняття? Може бути, що стереотип є поняттям того ступеня ідеалізації, яке об'єднує цілу низку різноманітних явищ тільки тому, що рівень розвитку наших знань не дозволяє їх принципово розвести і позначити іншими поняттями?

Позиція автора з цього питання цілком визначена: поняття "стереотип" не є "порожнім" поняттям (тобто, воно не настільки "широке" або, навпаки, "вузьке", щоб стати беззмістовним). Інша справа, що слід чіткіше виявити його специфіку і тим самим визначити (обмежити) його застосування. Природно, що в рамках статті поставлене завдання повністю виконано бути не може, але автором сформульовано ряд положень, які можуть наблизити його вирішення.

По-перше, шлях, на якому дослідники роблять спробу виявити міру істинності знання, що міститься в стереотипі, є безперспективним. Пояснюється це тим, що стереотип – не гносеологічна категорія, а такий психологічний феномен, що характеризує практичну спрямованість свідомості і тому забезпечує прагматичну орієнтацію людини в світі (свого часу цю думку висловила відома польська дослідниця М. Оссовська, визначивши, що завдяки стереотипам ми відчуваємо себе в світі комфортно, як у розношеному взутті). Це зовсім не означає, що інформація, яка міститься в кожному конкретному стереотипі, обов'язково хибна (у крайній формі це виявляється в тезі Голда: "у стереотипі немає ані грану істини"). Просто основна функція, в якій зосереджується його специфіка, нерелективна, тому що в стереотипі регулятивна функція превалює над пізнавальною (ще У. Ліппман в свій час писав: "Діючий стереотип виключає питання, для чого діяти?" [8, с. 109]).

Другий момент, на якому хотілося б більш докладно зупинитися, тісно пов'язаний з першим. Справа ось у чому: як би не розходилися дослідники в поглядах щодо характеристик стереотипу, одна його властивість – властивість усталеності – виділяється практично усіма. І аналіз усталеності (жорсткої фіксації) стереотипу разом з гносеологічним його аналізом (виявом ступеня істинності змісту стереотипу) належить до когнітивного аспекту дослідження цього феномену. Причому на характеристику усталеності стереотипу звертають увагу не тільки дослідники, які займаються аналізом феномену стереотипу, але й автори, що звертаються до нього тільки в тому або іншому контексті (і з однієї лише апеляції до характеристики усталеності стереотипів роблять висновки на перспективу). Для ілюстрації звернемося до уривку з книги відомого фінського дослідника П. Куусі "Цей людський світ": "Поведінка людини відрізняється цілісністю, і для розуміння її взаємозв'язку з природними і екологічними чинниками необхідно вивчати всі її форми – від усталених стереотипів, характерних і для поведінки тварин, до значно більш гнучких, суто людських рис" [9, с. 35]. Тобто акцентування уваги на характеристиці усталеності стереотипів дозволяє деяким авторам віднести їх до форм поведінки, притаманним і тваринам, і протиставляти їх "суто людським рисам". Але стереотипи і є специфічно людськими утвореннями, адже саме "поведінка, що змінюється відповідно до нашого вибору" [9, с. 35] часто є стереотипною, тобто вибір тієї чи іншої форми поведінки може неусвідомлено диктуватися тим чи іншим стереотипом.

Щоб глибше розібратися у цьому питанні, необхідно розглянути проблему усталеності стереотипів дещо в іншому ракурсі. Свого часу в процесі обговорення проблем, пов'язаних з динамікою культурних традицій, виникла дискусія навколо концепції Е. Маркар'яна, в ході

якої висловлено цікаві думки стосовно природи феномену стереотипів. У процесі обговорення К. Чистов звернув увагу на те, що стереотип як складовий елемент певної культури повинен мати властивість не менш важливу, ніж стабільність (усталеність) – пластичність, або, за його словами, "своєрідне поле (діапазон) варіативності" [10, с. 106]. Таку постановку питання підтримав Е. Маркарян, який побачив "у флуктуації стереотипів джерело саморуху культури", зазначивши, що "безвідносно до ступеня усталеності та жорсткості стереотипу останній неодмінно і природно є варіативним. Варіативним же він є в силу того, що виражається в діях безлічі індивідів – носіїв стереотипу, які (дії) так чи інакше відрізняються одна від одної" [11, с. 63]. У свою чергу, хотілося б звернути увагу на те, що такі властивості стереотипу як усталеність і пластичність не суперечать одна одній, якщо спробувати зрозуміти характеристику усталеності через специфіку стереотипу.

Якщо погодитися з тим, що основна функція стереотипу, в якій виявляється його специфіка, нерелексивна, то необхідно сфокусувати увагу не на усталеності стереотипу, а на його нечутливості до нового знання. Стереотип генетично належить до форм регуляції поведінки, тому не настільки важливо, який об'єм істинних знань міститься в стереотипі, головне, чи допомагає він людині пристосуватися до конкретної ситуації (і чи є адекватною поведінка людини у конкретних обставинах). Отже, стереотип є стійким до нового знання (або нової інформації), якщо він продовжує спрацьовувати в конкретній (передбаченій) ситуації, тим самим забезпечуючи прагматичну орієнтацію індивіду в конкретних обставинах його життєдіяльності. Тобто стереотипи продовжують функціонувати поки вони ефективні, а не істинні або достовірні. Неефективними вони стають тоді, коли кардинально змінюється ситуація чи життєві обставини, внаслідок чого стереотипи або модифікуються (в цьому плані вони мають достатній "запас міцності"), або відкидаються (ламаються).

Досліджуючи цей процес у контексті осмислення динаміки культурної традиції, Е. Маркарян відзначає: "Варіювати може як конкретне втілення стереотипу в речі, в акті поведінки, в мовній реалізації, так і сама його модель" [11, с. 63]. Далі дослідник виділяє два типи девіантної поведінки людей. "В одному випадку вона здійснюється, – пише він, – у рамках відповідній стереотипу норми, коли дії людей, відтворюючи суть цієї норми, в той же час модифікують її і відхиляються лише відносно одна до одної. В іншому ж випадку відхилення відбувається не тільки взаємно, тобто відносно одне до одного, але й відносно самої норми стереотипу, тією чи іншою мірою означаючи її порушення і висунення нової моделі діяльності" [11, с. 64].

Розвинути далі логіку питання про межі "модифікування" (мінливості) стереотипів неможливо поза розглядом діалектики форми і

змісту цього феномену. До стереотипів не можна підходити як до беззмістовної форми, в якій реалізується людська активність, інакше цю активність уже не можна назвати людською. Інше питання як співвіднести активність суб'єкта (або його психічне переживання) і конкретну форму їх вияву.

Як би не представлялося, що стереотип – це "жорстке", "фіксоване", "усталене", "схематизоване" уявлення про об'єкт (що власне й обумовлено етимологією цього поняття – "твердий відтиск"), не можна припустити, що конкретний стереотип є ідентичним у декількох людей (тим більше у багатьох), хоча однією з основних функцій стереотипів є організація та інтеграція свідомості людей, що належать до однієї соціальної групи. Тобто один і той ж стереотип не тільки по-різному виявляється у поведінці різних людей (навіть якщо вони належать до однієї соціальної спільноти), а він по-різному переживається (наповнюється різними переживаннями, почуттями, емоціями) в кожному конкретному випадку, отже, щоразу "модифікується". Іншими словами, відношення форми до змісту стереотипу можна представити як співвідношення стандартного, типізованого (уніфікованого) до неповторного, індивідуально-унікального. Проте це індивідуально-унікальне (наприклад, психічне переживання) ніколи не може бути повністю уніфікованим. Найбільш стабільні (стійкі) ті стереотипи, які при всій чіткості (і навіть жорсткості) їх рамок, все ж залишають людині індивідуальний простір для їх "дорозвитку", "добудування".

Тут важливо звернутися до питання про співвідношення стереотипу і установки. В понятті установки фіксується готовність до тієї чи іншої дії, а стереотипом може бути сама дія (акт поведінки). Таким чином, установка задає певний образ дії, а в стереотипі (коли індивід починає діяти) відбувається "добудовування" цього фіксованого образу (тобто заданого установкою) тим образом, що актуально складається у людини при її безпосередній дії у конкретних обставинах життєдіяльності. Стереотип, що не дає такої можливості (тобто можливості дорозвитку образу), відкидається, бо в іншому випадку він не виконує свою основну функцію – не дозволяє індивіду адекватно пристосуватися до конкретної ситуації чи обставин. Отже, можна дійти висновку, що стереотип є досить гнучкою структурою, і некоректно розглядати цей феномен тільки з епітетами "жорсткий", "стійкий", "схематичний" і ототожнювати поняття стереотипу, як це прийнято, зі словами штамп, шаблон, кліше та ін.

Дослідження механізму "добудовування" образу в стереотипі цікаве ще й тим, що в ньому найбільш чітко прослідковується процес наповнення старої форми стереотипу новим змістом (тобто, внутрішня динаміка цього феномену): індивід, поступово заповнюючи "особистісний простір", який існує в структурі стереотипу, фіксує зміни,

що постійно накопичуються в соціальному середовищі. Якщо ці зміни відтворюються адекватно, то "добудований" стереотип починає розповсюджуватися в цій соціальній спільноті, але уже із зміненим змістом. Стара ж форма презентуватиме новий зміст до тих пір, поки до кінця не вичерпаються її можливості.

Стереотип – суто людський феномен. Він не притаманний, як вважають деякі дослідники (наприклад, П. Куусі), поведінці тварин. Відмінність стереотипів як людських феноменів, форм людської поведінки від форм поведінки тварин зводиться до того, що на відміну від тварин, дії яких без опосередковуючої роботи свідомості зумовлюються обставинами середовища (конкретною ситуацією), людина, за В. Івановим, пов'язана зі світом способом свого буття, а не випадковістю місцязнаходження. Ключовим моментом для розуміння специфіки власне людського існування є те, що, людина почала опосередковувати своє відношення до природи знаряддями та засобами праці, в яких не тільки акумулюється суспільний досвід "роду", але і завдяки яким створюється феномен "другої природи" (культури). Наявність соціальних умов і виробничого життя дозволяють визначити принципово новий тип розвитку – суспільний. Цю тему розглянуто в численних філософських дослідженнях. Нас це питання цікавить лише в одному аспекті: люди протистоять дійсності як організована спільнота і опосередковують своє відношення до неї предметним світом культури. Людина пов'язана зі світом безліччю зв'язків і потенційно включена у величезну кількість відносин, її життєдіяльність – багатопланова і багаторівнева. Цілком природно, що вся різноманітність відносин, в які включена людина, не може актуалізуватися одночасно. Всі ці відносини, що будь-коли відтворювалися в контексті людської життєдіяльності в тих чи інших обставинах і ситуаціях, сприяють формуванню у людини, крім навичок, вмій, знань, звичок і т. п., ще й конкретних образів, актуальних для неї фрагментів дійсності, ці образи значно емоційно забарвлені, досить пристрасні, але надто ефективні – вони допомагають адекватно орієнтуватися в конкретних ситуаціях. Йдеться саме про стереотипи, завдяки яким люди можуть "у потрібному місці і в потрібний час" ефективно "вписатися" в контекст дійсності.

Розглядаючи стереотип як образ, автор не зводить поняття "образ" лише до форми відбивання об'єкта в свідомості суб'єкта, яка виникає на чуттєвому рівні пізнання (в класичному варіанті відчуття, сприймання, уявлення пов'язані з формуванням образу). У цьому випадку поняття "образ" відбиває цілісність (неподільність, гештальт) й емоційну інтенсивність, що властива стереотипам, а ні в якому разі не розкриває засоби їх формування. Тобто стереотипи не є образами, що формуються тільки тоді, коли людина отримує на чуттєвому рівні уявлення про конкретний об'єкт, виходячи з безпосередніх спосте-

режень за цим об'єктом. Навпаки, стереотипи – це образи (цілісні уявлення), що формуються опосередковано, під впливом соціальної групи, до якої належить індивід. Іншими словами, стереотипи не завжди засновуються безпосередньо на особистому досвіді людини. Частіше вона сприймає "груповий образ", вироблений на основі групового досвіду, який має єдиний "особистісний зміст" для членів певної соціальної спільноти, і немов пропускає його через себе (саме тому стереотипи можуть виконувати функцію психологічного інтегратора поведінки членів певної групи).

Однак стереотип як феномен, що формується на основі групового досвіду, не накладається, як калька, на певну ситуацію і не прикладається, як шаблон чи кліше, до певних обставин. Стереотип – достатньо гнучка (мінлива) структура. В ньому завжди є простір для індивідуального "дорозвитку" загальноновживаного в конкретній соціальній спільноті образу (стереотипу), і якщо цей образ розходиться з образом конкретного об'єкта, що формується у людини, то він завжди може бути видозмінений, "добудований" і приведенний у відповідність з ситуацією.

Важливо звернути увагу ще на один момент. Якщо підходити до стереотипу як до гнучкої й мінливої структури, то треба завжди враховувати, що його зміні сприяє не стільки інформація чи знання (як щось зовнішнє, задане ззовні, доведене "до відома"), скільки зміна групових установок і орієнтацій, а також зміна самої ситуації, коли нова інформація береться безпосередньо з життєвих обставин, що призводить до розходження загальноновживаного образу (заданого установкою) і того, що реально складається. Індивід для того, щоб уникнути психологічної напруги, що виникає в результаті цього розходження, повинен якимось зводити ці два образи в один. Інша справа, якщо зміст нової інформації збігається для людини зі зміною обставин (одне ніби накладається на ін.). Тоді вона починає певною мірою впливати на внутрішню динаміку феномену стереотипу (про це свідчить процес "добудування" образу в стереотипі), тим самим поступово приводячи у відповідність соціальні норми, що застарівають, зі змінами в соціальному середовищі.

Нині все частіше висловлюється думка про необхідність задіяти такі почуття, як страх і тривога, для того, щоб зруйнувати психологічний механізм, який сприяє звиканню людини до кризових явищ сьогодення. Проте, розглядаючи страх як "про глибинне переживання, без якого неможливе справді людське існування", не можна забувати про психологічні механізми, які його супроводжують. Адже майже завжди можна завбачити поведінку людини, яка відчуває страх – вона або спробує уникнути небезпеки, або витиснути із свідомості все, що з ним пов'язане, або раціоналізувати ситуацію, яка породжена страхом.

Культивування страху напередодні глобальної екологічної катастрофи може викликати цілком природну реакцію більшості людей на цю загрозу: їх поведінку можна буде описати в термінах витиснення, втечі, редукції та раціоналізації. Усі ці психологічні механізми захисту добре вивчені сучасною психологією. Варто звернути увагу лише на те, що в цьому контексті стереотипи людської діяльності і мислення спрацьовують як захисний механізм – вони "блокують" надходження об'єктивної інформації і діють на автоматичному рівні.

Висновки. Таким чином, при побудові теоретичного концепту стереотипу необхідно враховувати не тільки аспекти, пов'язані з формуванням та функціонуванням цього феномену, але й розглядати його з точки зору внутрішнього змісту, що розгортається в контексті дослідження динаміки культурних традицій та новацій. Тільки при такому аналізі може бути належним чином врахований евристичний потенціал стереотипу як прагматично орієнтованого феномену свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шихирев П. Н. Исследования стереотипа в американской социальной науке / П. Н. Шихирев // Вопросы философии. — 1971. — № 5. — С. 168—175.
2. *A Dictionary of the Social Science* / Ed. J. Gould, W.L. Kolb. — Lnd. : Tavistock, 1964. — 764 p.
3. *Психология и культура* / под ред. Д. Мацумото. — СПб. : Питер, 2003. — 718 с.
4. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1969. — 535 с.
5. Шихирев П. Н. Современная социальная психология в Западной Европе / П. Н. Шихирев. — М. : Наука, 1985. — 175 с.
6. Ядов В. А. К вопросу о теории "стереотипизации" в социологии / В. А. Ядов // Философские науки. — 1960. — № 2. — С. 47—58.
7. Войтасик Л. Психология политической пропаганды / Л. Войтасик ; пер. с польск. — М. : Прогресс, 1981. — 278 с.
8. *Lippman W. Public Opinion*. — N-Y., 1922. — 212 p.
9. Кууси П. Этот человеческий мир / П. Кууси ; пер с англ. — М. : Прогресс, 1988. — 362 с.
10. Чистов К. В. Традиция, "традиционные общества" и проблема варьирования / К. В. Чистов // Советская этнография. — 1981. — № 2. — С. 105—107.
11. Маркарян Э. С. О значении междисциплинарного обсуждения культурной традиции / Э. С. Маркарян // Советская этнография. — 1981. — № 3. — С. 59—71.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2012.

Borovs'ka L. *Euristic potential of stereotype as pragmatically oriented phenomenon of consciousness.*

Background. The article is devoted to the stereotype as a pragmatically oriented phenomenon of practical consciousness.

Review of scientific sources on selected topics indicates that the history of the study of the phenomenon of stereotype is very rich and diverse. First of all, the stereotype has been studied as part of the cognitive process. With the study of social orientation was associated analysis of stereotype affective aspect. As part of the public consciousness stereotype was studied in the research of process of mass communication. Notable is also the study of stereotypes in the context of gender. However, multidimensional research of stereotype greatly complicated the understanding of it as a holistic phenomenon pragmatically oriented of consciousness that has defined **the purpose of the study.**

Results. Comprehension in retrospect of logic of knowledge of universal norms of culture indicates that the object of the reflection is becoming increasingly innovative forms of activity and thinking, which generation allowed mankind to change their experience, to go beyond it to the new reality, "break" through its historical time. Conservative forms in which human experience was accumulated and stored, were generally subject to a psychological observations. Stereotypes of human activity and thinking belong to these conservative forms too.

The article proves that the most constructive direction for the study of stereotypes as a phenomenon of consciousness is the realization of methodological settings that culture and society is "building material" which the individual assimilates and transforms into "bricks" of his personality. It is in this perspective the stereotype should be explored as a form of human activity and thinking, which accumulates the gained experience into algorithm of person's attitude to some object and psychological phenomenon, characterized by practical consciousness.

Conclusions. The author concludes that for the construction of the theoretical concept of stereotype must be considered not only the aspects related to the formation and functioning of this phenomenon, but one should consider it in terms of inner content, which takes place in the context of the study of the dynamics of cultural traditions and innovations. Only with such an analysis *euristic potential stereotype as pragmatically oriented phenomenon of consciousness can be fully taken into account.*

Keywords: stereotype, mindset, the phenomenon of consciousness, cultural traditions, innovation.

REFERENCES

1. *Shihirev P. N. Issledovanija stereotipa v amerikanskoj social'noj nauke / P. N. Shihirev // Voprosy filosofii. — 1971. — № 5. — S. 168—175.*
2. *A Dictionary of the Social Science / Ed. J. Gould, W.L. Kolb. — Lnd. : Tavistock, 1964. — 764 p.*
3. *Psihologija i kul'tura / pod red. D. Macumoto. — SPb. : Piter, 2003. — 718 s.*
4. *Shibutani T. Social'naja psihologija / T. Shibutani ; per. s angl. — M. : Progress, 1969. — 535 s.*
5. *Shihirev P. N. Sovremennaja social'naja psihologija v Zapadnoj Evrope / P. N. Shihirev. — M. : Nauka, 1985. — 175 s.*
6. *Jadov V. A. K voprosu o teorii "stereotipizacii" v sociologii / V. A. Jadov // Filosofskie nauki. — 1960. — № 2. — S. 47—58.*
7. *Vojtasik L. Psihologija politicheskoy propagandy / L. Vojtasik ; per. s pol'sk. — M. : Progress, 1981. — 278 s.*
8. *Lippman W. Public Opinion. — N-Y., 1922. — 212 p.*

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

9. *Kuusi P.* Jetot chelovecheskij mir / P. Kuusi ; per s angl. — M. : Progress, 1988. — 362 s.
10. *Chistov K. V.* Tradicija, "tradicionnye obshhestva" i problema var'irovanija / K. V. Chistov // Sovetskaja jetnografija. — 1981. — № 2. — S. 105—107.
11. *Markarjan Je. S.* O znachenii mezhdisciplinarnogo obsuzhdenija kul'turnoj tradicii / Je. S. Markarjan // Sovetskaja jetnografija. — 1981. — № 3. — S. 59—71.